
Qohelet, Pirque Abot, and Wisdom of Torah /

קהלת, פרקי אבות וחוכמה של תורה

Author(s): יצחק גוטליב and Isaac B. Gottlieb

Source: *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר

המקרא והמזרח הקדום, כרך יא

תשנ"ז pp. 46-55

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23412476>

Accessed: 15/05/2014 08:13

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

<http://www.jstor.org>

קהלת, פרקי אבות וחוכמה של תורה

יצחק גוטליב

מוקדש לזכרו של
חיים יונה גרינפלד

אין לך שתי יצירות מנוגדות זו לזו בספרותנו כקהלת ופרקי אבות. ספקנותו של קהלת, דחיית המוסכמות וחוסר העניין שלו בתורה ומצוות כמעט והוציאו אותו מכלל המקרא, ויש מי שסבור אף מכלל היהדות.¹ לעומת זאת, מסכת אבות היא אוסף האמונות והדעות של חז"ל: אמרות המדגישות יראת שמים, לימוד תורה ושמירת מצוות. כשאנו משווים בין דעותיהן בנושאים כגון תכלית האדם, הטוב האמיתי, שכר ועונש ועולם הבא, הרי שיצירות אלה מרוחקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב.

ובכל זאת טענתנו היא כי יש נקודות מגע ביניהן. לכאורה ההסבר הוא פשוט: שני הספרים האלה מבחינת תוכנם וסגנונם מעוגנים היטב במסורת החוכמה. שינוי השם של הסופרים למיניהם מתקופה לתקופה, כוהנים, נביאים וזקנים מכאן² וחכמים, פרושים, צדוקים, תנאים ואמוראים מכאן, אין בו כדי לסתור את רצף החוכמה.³ אין חולק על

* תודתי נתונה לפרופ' א' ברלין ולפרופ' א' סימון שהעירו על גרסה קודמת של המאמר בשנת 1986 וכן לפרופ' ד' שפרבר שהוסיף לי אז מראי מקומות.

1. 'Not only is there here... hardly any specifically Jewish element, the whole tone of the book is alien from the fundamental optimism of Judaism'. R. T. Herford, *Talmud and Apocryph*, New York 1971², p. 24

2. על הקשר בין ספרים לחוכמה ראה: יר' ח ח; ז כו; יח יח. וכן: M. Fishbane, *Biblical Interpretation* in *Ancient Israel*, Oxford 1985, pp. 24-27

3. הנטייה הרווחת לראות את ספרות המקרא ואת ספרות חז"ל כעולמות שונים יש לה מספר גורמים. סיבה אחת לכך היא החלוקה האוניברסיטאית של מדעי היהדות לדיסציפלינות שונות, כגון לשון מקרא ולשון חז"ל, ספרות מקראית וספרות חז"ל. מצב זה הביא לטיפול נפרד בכל פרק ופרק בתולדות ישראל על ידי מומחים לדבר ועתים נמנע מן החוקר לראות את נושאו בהקשר רחב. בעיה זאת השפיעה במיוחד על מחקר המגילות מקומראן בארץ כפי שציין שיפמן: 'Israelis have had trouble classifying Qumran studies... Accordingly, this field did not find a centralized, natural home in any specific department in the Israeli academy'. ל' שיפמן, 'על מצב המחקר של מגילות ים המלח', מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), חלק אנגלי, עמ' 11. גורם נוסף למגמת הבידול בין ספרות המקרא לספרות היהודית המאוחרת הוא השימוש במונח 'ספרות בתר-מקראית' לספרים החיצוניים. בדרך זאת חוקרים נוצרים כרכו ספרים אלה ביחד עם התנ"ך והציבו אותם כחיץ בין המקרא לבין ספרות חז"ל. ראה למשל: 'The ethical teaching in apocalyptic is a vast advance

כך שקהלת שייך לסוג החוכמה; גם מסכת אבות מכילה את עיקרי תכונותיו של סוג זה.⁴ אלא שעל פני הדברים דומה מסכת אבות במבנהו ובסגנונו דווקא לספר משלי.⁵ להלן ננסה להוכיח שיש קשר בין קהלת לפרקי אבות מעבר לצדדים השווים כיצירות של ספרות החוכמה ונציע השערה להסביר את הזיקה הזאת על אף ההבדלים החדים והברורים בין שני הספרים.

לשם כך, ערכנו רשימת ביטויים ולשונות מקבילים משני הספרים. לא הבאנו פסוקים שבהם המשותף הוא רעיון ללא קרבה לשונית, כי מאלו אי אפשר להוכיח תלות או אפילו קשר, בפרט אם הרעיון נמצא גם בספרי חוכמה אחרים.⁶ אך המקרים שיש בהם קרבת לשון או צירוף דומה מעלים את האפשרות של קרבה מכוונת; ככל שמספר הדוגמאות רב, מתקרב השמא לברי, מה גם שכמה מן הלשונות באבות הן יוצאות דופן באוצר המלים של המשנה, שפרקי אבות הם חלק ממנה. מה טעם בחר העורך בלשונות המקרא שעה שעמדו לפניו שימושי לשון אחרים?⁷ לאחר הרשימה תבואנה הערותינו ומסקנותינו בעקבות ההשוואה.

-
- on that of the O.T., and forms the indispensable link which... connects the O.T. with the N.T. This ethical element is present also in Talmudic literature, but somehow it lacks the fire and the inspiration...' R. H. Charles, *APOT*, II, Oxford 1913, p. xi. מפני שהכנסייה חיפשה את המשותף בין התנ"ך והספרות המקורשת לה, היא התעלמה מספרות חז"ל כהמשך הטבעי של עולם המקרא בתחומי הדת, המוסר והחוכמה. כך הסביר את הדברים ל' גינצבורג: 'The term Rabbinic was applied to the Jewish Literature of Post-Biblical times by those who conceived the Judaism of the latter epoch to be something different from the Judaism of the Bible, something actually opposed to it'. L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, I, Philadelphia 1947, p. vii. כנראה מגמות אלה טרם פסקו: 'רווחת נטייה לנתק ניתוק גמור את "עם ישראל של עידן המקרא" מן "העם היהודי" או "היהדות הקדומה"... לא עובדות כרונולוגיות ושיקולים היסטוריים משמשים לה בסיס, כי אם הגיונות תיאולוגיים ועקרונות של אמונה'. ש' טלמון, 'בין מקרא ובין משנה — העולם של קומראן מבפנים', מגילות מדבר-יהודה: ארבעים שנות מחקר, ערכו מ' ברושי, ש' טלמון, ש' יפת וד' שוורץ, ירושלים תשנ"ב, עמ' 20. ביסודו של מאמרנו זה מונחת התביעה לסמיכות פרשיות ואף לעירובן כשמדובר בספרות החוכמה של המקרא ושל חז"ל.
4. B. M. Lerner, 'The Tractate Avot', in: S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, Assen 1987, pp. 263–276; I. B. Gottlieb, 'Pirque Abot and Biblical Wisdom', *VT*, 40 (1990), pp. 152–164.
5. ע"צ מלמד, 'נוסח, מספר ומשקל במסכת אבות', בתוך: עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 212–237; O. Eissfeldt, *The Old Testament: An Introduction*, Oxford 1965, p. 85, n. 8.
6. הרפורד (לעיל, הערה 1), עמ' 21.
7. כגון 'אל תתן את פיך לחטיא את בשרך' (קה' ה ה), 'וכל המרבה דברים מביא חטא' (אבות א יז), אך גם 'ברב דברים לא יחדל פשע' (מש' י יט). השווה גם קה' ה יא, אבות ב ח; קה' ו כ, אבות ב ה; קה' ז כו, אבות ב ח. ומעניין הדבר, שמדרש קהלת רבה מקשר פעמיים בין קהלת לפרקי אבות: קה' ה ה עם 'ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה' (אבות א יז) וקה' ז יא 'טובה חכמה עם נחלה' עם 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ' (ב ב).
8. החשיבות שיש באיסוף מספר רב של דוגמאות ובאפשרות לבחור בלשון אחרת נלמדה מתוך ספריו של א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 22–26; שקיעי חכמה בספר תהלים, ירושלים תשנ"א, עמ' 40–41. אך ההסתתרות של הורביץ מהגישה הסגנונית-השוואתית (שקיעי חכמה, עמ'

פרקי אבות		קהלת
א ב יח על שלשה דברים העולם עומד	א ב יח	והארץ לעולם עמדת (1) א ד
איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם	ב א	אי זה טוב לבני האדם אשר יעשו (2) ב ג
ויהיו עניים בני ביתך	א ה	קניתי עבדים ושפחות ובני בית היה לי (3) ב ז
חכמתו מתקיימת	ג ט	אף חכמתי עמדה לי (4) ב ט
איזהו עשיר? השמח בחלקו	ד א	כי לבי שמח.. וזה היה חלקי (5) ב י
ואל תתיאש מן הפורענות	א ז	ליאש את לבי (6) ב כ
תלמידיו של אברהם אבינו	ה יט	אין טוב באדם שיאכל ושתה (7) ב כד
אוכלין בעולם הזה		
שאין לך אדם שאין לו שעה, ואין לך דבר שאין לו מקום	ד ג	לכל זמן ועת לכל חפץ (8) ג א
על כרחך אתה נולד, ועל כרחך אתה מת	ד כב	עת ללדת ועת למות (9) ג א
ואל תנחמהו בשעה שמתו מוטל לפניו	ג יח	עת לחשות (10) ג ז
ולאן אתה הולך? למקום עפר..	ג א	הכל הולך אל מקום אחד, הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר (11) ג כ
ואינו נבהל להשיב	ה ז	אל תבהל על פיך... להוציא דבר (12) ה א
אמור מעט	א טו	על כן יהיו דבריך מעטים (13) ה א
וכתר שם טוב על כולם	ג יז	טוב שם משמן טוב (14) ז א
ורוח גבוהה	ה יט	טוב ארך רוח מגבה־רוח (15) ז ח
קשה לכעוס	ה יא	אל תבהל ברוחך לכעוס (16) ז ט
הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם	ד כא	גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדה, וחלק אין להם עוד לעולם (17) ט ו
ר' אלעזר אומר: לב טוב	ב ט	ושתה בלב טוב יינך (18) ט ז
ודע שהכל לפי החשבון, ואל יבטיחך יצרך שהשאל בית מנוס לך	ד כב	כי אין מעשה וחשבון... בשאל אשר אתה הלך שמה (19) ט י
ומצודה פרוסה על כל החיים	ג טז	כדגים שנאחזים במצודה רעה... כהם יוקשים בני (20) ט יב

35-33) אינה תקפה במקרה שלנו — אדרבה כיוון שאין לנו ספק איזו יצירה מבין השתיים קדמה בנינו את מחקרנו גם על בסיס סגנוני-השוואתי.

פרקי אבות	קהלת
	האדם
ב ה ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש	(21) ט יד ואנשים בה מעט...
ב ה ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש	(22) ט טו ומצא בה איש מסכן חכם
ד ג אל תהי בז לכל אדם	(23) ט טז וחכמת המסכן בזויה
ד כב והחיים... לידע להודיע ולהודע שהוא עתיד לדון	(24) יא ט ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט
ג א הסתכל בשלשה דברים	(25) יב א וזכר את בוראיך
ה כא בן מאה כאלו מת ועבר ובטל מן העולם	(26) יב א והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ
ה כא בן תשעים לשוח	(27) יב ד וישחו כל בנות השיר
א ג ויהי מורא שמים עליכם	(28) יב יג את האלהים ירא

הערות

כבר נאמר שמסכת אבות 'קרובה בלשונה ובאוצר מליה לספרות המקרא'.⁸ כמה מלים ששינו את הוראתן מלשון המקרא ללשון המשנה מופיעות באבות דווקא בהוראה המקראית.⁹ לכן נראה שמסכת אבות קובעת מקום לעצמה גם בתוך לשון המשנה.¹⁰

(1)(4) 'עומדת' פירושה כאן 'מתקיימת'.¹¹ בלשון המשנה קר"מ בבניין התפעל/נתפעל מופיע 27 פעמים, שליש מהן באבות. השדה הסמנטי כולל: 'משתמר', 'מתבצע', 'בא לידי ביטוי' ואף 'מחזיק מעמד', וההוראה האחרונה היא ההוראה כאן. וראה החילופים 'עומד' 'קיים' בכתביידי של המשנה על אתר. 'עולם' בלשון המשנה היא המקבילה למלה 'ארץ' במקרא. שרביט הציע: 'ויתכן שברקע [למאמר באבות] מהדהד הפסוק [מקהלת].'¹²

(3) כבר העיר מלמד ש'בני בית' באבות פירושו 'עבדים', אך הוא לא הביא את פסוקנו כראיה לכך.¹³ והנה בעל מחזור ויטרי פירש את המאמר כך: 'אל תרבה עבדים ושפחות לשרתך אלא הבא עניים במקומם להיות בני ביתך',¹⁴ ופירוש זה רומז לקשר עם פסוקנו.

(5) 'חלק' פירושו 'גורל', 'מנה', ראה: איוב כ כט. לפי קהלת 'חלקי' הוא 'הרווח',

8. ע"צ מלמד, 'התקבולת במשנה' בתוך: עיונים בספרות התלמוד (לעיל, הערה 5), עמ' 111.
9. כמו שהוכיח ע"צ מלמד, 'ללשונה של מסכת אבות', בתוך: עיונים בספרות התלמוד (שם), עמ' 238-245.
10. ראה: ש' שרביט, 'נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ו, עמ' 6-7, 15-24. אך הקביעה ש'מסכת אבות משקפת לשון ספרותית מדוברת' (שם, עמ' 6) תמוהה היא בעינינו.
11. ראה מאמרי: "'עמד"=להתקיים', בית מקרא, קיא (תשמ"ז), עמ' 383-386.
12. שרביט (לעיל, הערה 10), עמ' 29.
13. מלמד (לעיל, הערה 9), עמ' 242-243.
14. מחזור ויטרי, ערך ש' הורוויץ, גירנבערג תרפ"ג, עמ' 468.

- היינו השמחה בדבר.¹⁵ אם אבות אכן מסתמך על קהלת, העשיר אינו מי שהוא שבע רצון בחלק גדול אלא מי שהשמחה נפלה בחלקו והיא עושרו.
- (6) יא"ש בנפעל (נואש) נמצא חמש פעמים במקרא, ובבניין פיעל רק כאן. זהו פיעל של שינוי במצב (פועל עומד), השווה להתפעל (התייאש) באותו מובן (פעולה חוזרת). אפשר אם כן להוסיף את יא"ש לרשימה של צורות פיעל במקרא שהן מניצני לשון המשנה.¹⁶ במשנה המלה מופיעה שלוש פעמים בבניין התפעל. להוציא את המקרה שלנו, השימוש במשנה הוא תמיד בהקשר של ייאוש מן האבידה והוא מושג הלכתי.
- (7) חז"ל הבינו את פסוקנו כמליצה: 'כל אכילה ושתייה שנה' במגילה הזאת, בתורה ובמע"ט הכתוב מדבר' (קהלת רבה ב כו). 'אוכלים בעולם הזה' באבות הוא ביטוי לקבלת שכר, השווה: 'שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה' (משנה, פאה א ב). גם המלה 'ונוחלין' בהמשך משנתנו ('ונוחלין לעולם הבא') מורה על קבלת שכר.
- (8) התרגום הארמי לפסוק זה הסתמך על המקבילה הזאת מפרקי אבות.¹⁷ 'לכל' מתורגם 'לכל גבר', היינו 'אדם', ואילו 'חפץ' בא כאן בקהלת בהוראת 'דבר' כמו בלשון חז"ל.¹⁸ אך אין זה פשוטו של מקרא, וראה במובאה הבאה.
- (9) יש מפרשים שלא פירשו את השיר על הזמנים כעצה טובה לעושה, דוגמת 'ודבר בעתו מה טוב' (משלי טו כג), אלא כקריאת ייאוש על כי הכול נגזר מראש.¹⁹ 'לכל זמן' (קה' ג א) הוא כורח המציאות. רעיון זה בא לידי ביטוי כאן: 'עת ללדת' מתפרש 'על כרחך אתה מולד'. פירוש זה מקבל סיוע מפס' ט, מיד עם סיום השיר: 'מה יתרון העושה כאשר הוא עמל? מאחר שהכול נגזר מראש מה בצע ביוזמת האדם ובמאמציו?'
- (10) סמיכות הצלעות 'עת לקרוע ועת לתפור, עת לחשות ועת לדבר' רומזת על נוהגי האבלות בישראל שוודאי קדמו למקורות ההלכה הכתובים.²⁰
- (12) השימוש בפיעל של כה"ל מיוחד לספרים המאוחרים (השווה: יא"ש, לעיל מובאה 6) בניגוד לנפעל (נבהל וכו') שנמצא בכל רובדי המקרא. ואילו בלשון המשנה אין דוגמה נוספת לשורש כה"ל.
- (14) יש להבין כנראה 'טוב שם טוב משמן טוב'. ואמנם אין הצירוף 'שם טוב' בא במקרא אך 'שם רע' מצאנו, וראה בן סירה מא יג 'וטובת שם ימי אין מספר'.
- (15) גם הצירוף 'ארך רוח' מופיע באבות ו א: 'זהו צנוע וארך רוח', אך לא כללנו מובאות מפרק זה מפני שהוא אינו מעיקרה של המשנה.
- (16) 'אל תבהלי משמעו אל תמהר' (לכעוס), וזו הכוונה בביטוי 'קשה לכעוס'. הניגוד

15. וכן קה' ט ט: 'כי הוא חלקך בחיים', והכוונה לדברים שזכרו שם בפס' ז-ט.

16. ח' ילון, 'פיעל' — שינוי במצב, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 160-164. תופעה זאת נמצאת עוד בספר קהלת: 'מעטו' (יב יג), 'קהה' (י י) שבמקומם אפשר 'נתמעטו' וכו'.

17. מ' זר-כבוד, קהלת (רעת מקרא), ירושלים תשל"ג, עמ' טו, הערה 3.

18. גב"ע צרפתי, 'עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם', לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 32-34.

19. כגון ראב"ע לפסוקנו: 'שכל העתים קצובים הם, ובכוא העת יתנועע אדם לאשר הוא מוכן לו'.

20. G. A. Barton, *Ecclesiastes* (ICC), Edinburgh 1908, pp. 100-101.

- של 'קשה' כאן הוא 'נוח' (לכעוס), והשווה גם אבות ה יב: 'מהר לשמוע וקשה לאבד'. שרביט מביא את הביטוי 'ממהר לכעוס' (אבות ה יג), ולא מצאנו כדבר הזה.²¹
- (17) בנוסף לחזרה על 'קנאה' ו'עולם' שים לב גם למבנה המשולש בשתי המובאות. 'קנאה' אינה מופיעה במשנה מחוץ להקשר דיני הסוטה (מנחת קנאות, קינא לאשתו).
- (18) לפנינו דוגמה ברורה לסמנטיקה של לשון המקרא בתוך מסכת אבות. 'לב טוב' פירושו 'שבע רצון', 'שמח בחלקו', ואין לפרשו good-hearted. כך גם בקהלת וגם בפרקי אבות.²²
- (19) 'שאלו' רק כאן במשנה. 'שהכל לפי חשבון' נראה כמכוון נגד פסוקנו. גם הביטוי 'בית מנוס' שהוא יחידאי במשנה בנוי על משקל 'בית עולמו': 'כי הלך האדם אל בית עולמו' (קה' יב ה).
- (20)(21) השימוש ב'איש', 'אנשים' הוא על דרך לשון המקרא, במקום 'אדם', 'בני אדם' הרגיל במשנה.²³ המאמר באבות מזכיר במיוחד את הפסוקים 'התחזקו והיו לאנשים' (שמ"א ד ט), 'וחזקת והיית לאיש' (מל"א ב ב), אך הפתגם כולו נראה כתמצית המשל על החכם המסכן בקהלת.
- (23) כמו במקרה הקודם המשל בקהלת עומד ברקע: אותו מסכן חכם הציל את עירו, וְאֵימַת בכך את סוף המאמר 'שאיין לך אדם שאין לו שעה'. וראה לעיל, מובאה 8.
- (25) קשר בין הפסוק למשנה נקשר כבר בקהלת רבה לפסוקנו: 'ריב"ל דסיכני אמר, שלשתן דרש עקביא מתוך תיבה אחת. בורך, בארך, בוראך. בורך זו לחה סרוחה, בארך זו רמה ותולעה, בוראך זה ממ"ה הקב"ה שאתה עתיד ליתן לפניו דין וחשבון'.²⁴
- (27) 'לשוח' במשנה רק כאן.

מסקנות

בבואנו להסביר את המגעים בין קהלת לאבות בצורה שקולה נצטרך לנקוט משנה זהירות. לא באנו לומר שהקשרים עם קהלת הדוקים יותר מהקשרים עם כל ספר אחר כגון משלי. אם לשפוט לפי מספר הפסוקים מהמקרא המצוטטים באבות, ארבעה הם מתוך משלי, ואילו מקהלת אין אף ציטוט מפורש אחד.²⁴ אנו טוענים שיש זיקה מיוחדת בין מאמרים מסוימים באבות לפסוקים מסוימים בקהלת וכי מאמרים אלה נוצרו כשמחבריהם (או עורכיהם) מעיפים מבט אל עבר דברי החכם מכל אדם שבספר זה.

ניתן לומר, מעבר למה שכבר טענו בתחילת דברינו, כי קשרי עניין ולשון בין שתי

21. שרביט (לעיל, הערה 10), עמ' 24.

22. מלמד (לעיל, הערה 9), עמ' 240-241.

23. שרביט (לעיל, הערה 10), עמ' 22.

24. מקור הפסוקים באבות הוא בעל חשיבות למי שסבור שיש גם מדרש הכתובים במאמרי אבות, ראה: לרנר (לעיל, הערה 4), עמ' 268-269. מתוך 32 פסוקים המצוטטים בחמשת פרקי אבות רק שישה באים מתוך ספרות החוכמה: ארבעה ממשלי ושניים מתוך פרקי חוכמה בתהלים (לז; קיט). ואילו אבות ו שהוא ברייתא מאוחרת מביא 36 פסוקים, מחציתם ממשלי. כפי שכותב לרנר (שם), עמ' 269, יש מקום לבדוק את מעמדו של אבות כמדרש לאור הפסוקים המובאים בו במפורש או הרמוזים בו. לדעתנו יש באבות מעין מדרש סמוי על קהלת הבא לידי ביטוי במקבילות שהראינו. על דרשות סמויות ראה מאמרי: 'Midrash as Biblical Philology', *JQR*, 75 (1984), pp. 161-168.

היצירות אך טבעיים הם מפני שקהלת ופרקי אבות נוצרו בפרק זמן אחד. כך הניח י' גולדין כדי לבסס את השערתו שהמאמר הראשון באבות, 'עשו סייג לתורה' וכו', הוא תגובה לסופו של קהלת:

...we assume that the authors of the saying in *Abot* 1:1 began to function about fifty to thirty years before Simeon, who was משיירי that group of Men. And that date fits most admirably with the date of Kohelet... The concern reflected by the statement of the *Anshe Keneset Ha-Gedolah* fits best what we know of the religio-intellectual climate and pre-occupations of the mid-third century B.C.E. and is to be understood against the background of Kohelet's last words.²⁵

אף שרוב טיעונו מבוסס על התוכן של קה' יב יב, 'עשות ספרים הרבה אין קץ', ועל תוכנה של המשנה הראשונה באבות, 'עשו סייג לתורה', לא היסס גולדין מלהשוות את המלים 'עשות ספרים הרבה' עם 'והעמידו תלמידים הרבה' (אבות א א), ואפילו את 'ויותר, מְהֵמָה בני' (קה' יב יב) עם 'הוּו מתונים בְּיָי' (אבות שם). הציע גולדין לתקן את הנוסח באבות ('בְּיָי' במקום 'בְּיָי') על סמך הקרבה בין 'מתונים' לטקסט (המתוקן!) של קהלת ('מְהֵמָה' במקום 'מְהֵמָה')²⁶, ללמדך כמה חשוב ומכריע הוא הבוחן הלשוני (או: הלשוני והסגנוני) בעיני הטוען לקרבה בין טקסטים, שהוא מעוות עלינו את הכתובים לצורך זה.

אך אם דחינו את ראיותיו, לא דחינו את רעיונו: לדעתנו חז"ל הגיבו באבות על יותר מפסוק בודד בקהלת, ורשימת המקבילות שלנו היא עדות לכך. ואם יאמר אדם כי ההנחה בדבר תקופת יצירה משותפת נכונה רק לתחילת אבות, לדורות הסמוכים לאנשי כנסת הגדולה, אך לא לדורות של תנאים מאוחרים יותר, נשיב לו כך: ראשית, אין אנו יודעים מתי נכתבו המאמרים שבאבות. כבר הזכרנו כי מחקרי לשון העלר שלשונה של מסכת אבות מתקרבת ללשונות מקראיים, ואפילו כשמדובר במאמרים שנמסרו בשמותיהם של תנאים מאוחרים. זאת מפני שפתגמי חוכמה נמסרו בעל פה מדור לדור בצורתם ובלשונם. לכן מוסר אחרון כמוסר ראשון, אף אם לא הביא את הדברים בשם אומרם, כי מן הסתם שם המחבר לא היה ידוע. ופירוש הדבר כי מאמרים שיש בהם זיקה לקהלת לא בהכרח נאמרו על ידי התנאים שמסרו אותם.

שנית, ככל שהדבר נראה רחוק אפשר לתאר השפעה הפוכה — מפרקי אבות על סוף ספר קהלת. וכי ידוע לנו מתי נכתב הנספח בסוף קהלת²⁷ ומתי נערך הספר כולו?

25. J. Goldin, 'The End of Ecclesiastes: Literal Exegesis and its Transformation', in: A. Altmann

(ed.), *Biblical Motifs*, Cambridge, Mass. 1966, p. 158

26. הקריאה 'מְהֵמָה בני' במוכן 'לאט, בני! היהרה! הוצעה על ידי ח"א גינזבורג, קהלת, תל-אביב תשכ"א, השלמות ותיקונים (אין מספר עמוד). ואילו בגוף הספר (עמ' 135) הציע גינזבורג קריאה אחרת. לאחרונה חזר בו גולדין מהתיקון שהציע במשנת אבות. ראה י' גולדין, 'הוּו מתונים בדין', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 619, הערה 6.

27. ראה מאמרי 220, *Prooftexts*, 11 (1991), p. 220 'Sof Davar: Biblical Endings'.

כלום אין בפסוק 'סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור' (קה' יב יג) מעין סיכום לדברי רבי חנינא בן דוסא 'כל שיראת תטאו קודמת לחוכמתו... כל שמעשיו מרובין מחוכמתו...' (אבות ג יא-יב)²⁸ האם אין המלים 'הכל נשמע' בנויות על משקל 'הכל צפוי' (אבות ג יט)²⁹ ומסכמות את האמרה על 'אוזן שומעת' (שם ב א)? גם הפסוק הבא, 'על כל נעלם אם טוב ואם רע כי את כל מעשה האלהים יבא במשפט' (יב יד), ממשיך את הרעיון והלשון של שתי המשניות שמהן ציטטנו: 'ובטוב העולם נדון' (ג יט), 'וכל מעשיך בספר נכתבים' (ב א)³⁰. אם כך ואם כך, יש מקום להניח ששני הספרים נתחברו או נערכו בחלקם בפרקי זמן קרובים.

אך אנחנו מעדיפים לתלות את הקרבה בין הספרים בפעולה מכוונת ולא רק בסיבות שהזמן גרמן. גם במאה השלישית לספירה היו חכמים שהתקשו לעכל את קהלת,³¹ מפני שחוכמתו עמדה בעימות חריף עם עולם המחשבה של החכמים. הדרך היחידה להתמודד עם הספר בדורות האמוראים ואילך היתה להכניסו תחת כנפי השכינה על ידי פרשנות מתאימה. ואילו דורות קודמים של חכמים התמודדו עם הבעיה בצורה אחרת: בתוך המסכת שערכו בנושא אמונות ודעות הם שיבצו מלות מפתח וצירופים מתוך קהלת. רמזי לשון אלו בתוך ההקשרים של יראת שמים בפרקי אבות יביאו, כך סברו, לידי הבנה שונה של אותם המלים והמונחים בספר קהלת עצמו, בבחינת 'יבוא מפורש וילמד על הסתום'.

קהלת הוכנס אם כן לקאנון³² לא מפני 'סובלנותם והטעם הטוב' של חז"ל ולא מפני 'המשגה המוצלח'³³ של ייחוס הספר לשלמה המלך. הוא התקבל על ידי מסדרי המקרא כחוליה חיונית בשרשרת המחשבה של היהדות. בעיני חז"ל קהלת הציג את השאלות הנכונות בנושא משמעות האדם והחיים אך הניח אותן בלי מענה מתוך תסכול ותמיהה. המבנה הקשה של הספר פתח פתח לחכמים 'להשלימו': קהלת שאל וחז"ל ענו בפרקי אבות. ניתן אפוא להבין את הקירבה הסגנונית כתכסיס ליצירת 'קאנון' רחב יותר, 'קאנון

28. כך סבור גינזברג (לעיל, הערה 26), השלמות ותיקונים לקה' יב יב.
29. אנו מבינים 'הכל צפוי' הכל נראה לעיני הקב"ה, וראה א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, עמ' 229-230. בדומה לכך 'הכל נשמע' הוא משפט שמני עצמאי, ותמוה בעינינו למה אחרים לא הבינו כך; ראה למשל: מ' זר-כבוד, חמש מגילות (דעת מקרא), ירושלים תשמ"ג, על פסוק זה.
30. טעם נוסף לאחר את הפסוק (יב יד) מבחינת לשונו הוא הצירוף 'אם טוב ואם רע', ראה מאמרי: 'הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות', סידרא, ה (תשמ"ט), עמ' 43.
31. כגון מאמרו של רב יהודה בריה דרב שילת (260-300 לספירה) בשמו של רב (220-250 לספירה): 'בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת מפני שדבריו סותרין זה את זה'. ראה: Sid Z. Leiman, *The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrashic Evidence*, Connecticut 1976, p. 73.
32. ביטוי זה אינו מדויק, ראה: שם, עמ' 132.
33. אלה הביטויים של גורדיס, 'fortunate accident'; 'Tolerance and catholicity of taste'. ראה: R. Gordis, *Koheleth: The Man and his World*, New York 1968³, p. 38

החוכמה, הכולל גם את קהלת וגם את התורה שבעל פה.³⁴ בדרך זו הפך ספר קהלת המבוא לאמונותיהם ודעותיהם של החכמים.³⁵ נביא דוגמה נוספת מתוך פרקי אבות לשימוש חוזר במלה מקהלת שכל מטרתו ליצוק משמעות חדשה במלה ידועה. קהלת מרבה להשתמש ב'שורש עמ'³⁶ כדי להביע את הנסיון המתמיד של האדם להשיג את מבוקשו. אך לרוב, טוען קהלת, אין המבוקש בהישג יד. חוסר התועלת במרדף אחר חיי העולם הזה פתח פתח לחז"ל לדבר על שכר ועונש לעולם הבא. כיצד? באו חכמים והעתיקו את הפועל 'עמל' לשדה של לימוד התורה בהתבסס על ההיבט החיובי שיש למלה זו בקהלת, 'יגיעה מתמדת כדי להשיג דבר':³⁷

34. הטיעון שלנו דומה לנימוקים של אסכולת ביקורת הקאנון המוזהה עם בריבארד צ'יילדס כפי שהם נמצאים אצל J. Barton, *Reading the Old Testament*, London 1984, pp. 92-93: 'What the canonical method can do is to establish what meanings a given text can have within a given canon, and... how these meanings would change if the limits of the canon were differently defined'. לכן, מוסיף בארטון, בקאנון הקתולי המכיל גם את ספר משלי שלמה (Wisdom) ובו האמונה בהישארות הנפש, בא ספר משלי שלמה לתת תשובות לשאלות שהעלה קהלת. 'Qoheleth's insistence that man and beast have the same empty fate [must be understood] as the question to which Wisdom provides the answer'. אם 'קאנון החוכמה' בתקופת התנאים כלל גם את קהלת וגם את אבות, פירוש הדבר שחז"ל 'קראו' ספרים אלה בהקשר אחד וראו בשני מענה לראשון. השווה דברי ח' אלבק בפתיחת ספרו של י"ל צונן, הדרשות בישראל, ירושלים תשל"ו: 'הרעיון המרכזי בכל הספר הוא: אחדות התורה כולה... התורה שבכתב מצאה את המשכה בתורה שבעל פה ומעולם לא נפסקה השרשת' (שם, עמ' 21). כל זאת כמובן בניגוד לעמדות המדגישות את ההבדל בין ספרות המקרא וספרות חז"ל שהובאו לעיל בהערה 3.

35. רבי יצחק בן יהודה אבן גיא (1038-1089) ראה בספר קהלת ספר מוסר שתואם את דברי חז"ל. הוא קרא לפירושו על קהלת בשם 'ספר הפרישות', ראה תיאורו אצל א' סימון, 'פרשנות המקרא על דרך הפשט — האסכולה הספרדית', מורשת ספרד, ערך ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 101-102. מתוך אותה הבנה, ספרי מוסר כגון 'מסילת ישרים' של רמח"ל, ברלין תרס"ו, מרבים לצטט מקהלת; ספר 'אורחות צדיקים' פותח בפסוק מקהלת; והגרא"א מוילנה בצוואתו ממליץ לקרוא בקהלת 'כי שם מהביל ענייני עולם הזה'.

36. השורש עמ"ל מופיע 53 פעמים במקרא, 43 מהן בספרות החוכמה (תהלים, משלי, איוב וקהלת) ו-35 פעמים בקהלת לבד. ברוב המקרים שם העצם 'עמל' בא במקביל ל'עני', 'יגון', 'און', 'כעס', או 'שוא'. אך בקהלת לבד אין לו משמעות שלילית. במשנה אין 'עמל' כפועל מחוץ לאבות (כשם עצם הוא מופיע פעם אחת: 'שכר עמלו', משנה, בבא מציעא ה ד) ומשמעותו בפרקי אבות היא תמיד חיובית. בשש מובאות בתלמוד הבבלי מופיע 'עמל' ובכולם ההוראה היא 'עמלה של תורה'. ראה: שרביט (לעיל, הערה 10), עמ' 29-30.

37. אמנם לפי גינזברג (לעיל, הערה 26), עמ' 13-15, פירוש 'עמל' בקהלת הוא 'ממון', 'קניין', 'רכוש'. את הפועל הוא מפרש 'קנייה ורכישה', בסיוע ארמית בבליית 'עמלא'='שכר טוב'. אך בארמית ארצישראלית של האמוראים השתמשו במלה זאת במשמעות 'יגיעה' או 'מעשה טוב', ולא שכר, ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, p. 411. את המובאה שהסתייע בה גינזברג פירש סוקולוף בדרך אחרת. כן לא התחשב גינזברג בשימוש במלה 'עמל' בלשון המשנה, שם פירושה 'יגיעה' (ראה בהערה הקודמת). לפי המקורות שהבאנו, כך הבינו חז"ל גם בקהלת.

י'ודע לפני מי אתה עמל' (ב ד); 'וכל העמלים עם הצבור' (ב ב); 'ואם עמלת בתורה' (ד)
(י); 'ובתורה אתה עמל' (ו ג).³⁸
אך בניגוד מוחלט ל'עמל' של קהלת שאין לו שכר חז"ל הבטיחו שכר בעמלה של
תורה: 'אני עמל והם עמלים, אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר'.³⁹
האם יש ספק בדבר ש'אני עמל' של חז"ל בא כנגד 'ולמי אני עמל' של קהלת (ד ח)?
השימוש המודע בלשון דומה גישר על תהום הפער בין שאלותיו של קהלת לתשובותיהם
של חז"ל וחיזק את הרושם שיש רצף בין שני ספרים כה שונים. אך מתוך הרציפות בולט
גם השוני: העמל של קהלת הוא חסר תועלת, עמלה של תורה שכרו בצדו.
הדמיון הלשוני בין קהלת לאבות נועד לגשר בין החוכמה המקראית לחוכמת התורה.⁴⁰
אולי לתהליך כזה כיוונו חז"ל באמרתם על קהלת 'שתחילתה וסופה דברי תורה'.⁴¹ כל
המאמרים בנוסח 'ביקשו לגנוז את ספר קהלת' לא באו אלא להזהיר את הקורא שעליו
ללמוד את הספר רק במסגרת הקאנון המורחב של חוכמת התורה: 'סוף דבר' של קהלת
הוא אפוא ראשית חוכמה של פרקי אבות.

38. ביטוי אחרון זה הוא מהברייתא אבות ו, אך גם הוא מתקופת התנאים.
39. בבלי, ברכות כח ע"ב, וכן הוא בהמשך לאבות ד י: 'ואם עמלת בתורה, יש לו שכר הרבה ליתן לך'.
וראה גם את ההמשך של אבות ב ד.
40. היינו לסוג החוכמה שהחוקרים מכנים Wisdom Piety
41. בבלי, שבת ל ע"ב. לפשוטו של מאמר, כיוונו חז"ל להקדמה ולנספח של הספר (קה' א ב-יא; יב
ח-יד), ראה: מאמרי (לעיל, הערה 27), שם.